

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ

З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ ЗАКАРПАТТЯ

П. С. Пеняк

Розташоване між верхньою течією річки Тиси і головним хребтом Північно-Східних Карпат, Закарпаття з давніх-давен слугувало свого роду містком, що зв'язував своїми перевалами Центральну і Східну Європу. Тому цілком закономірно, що на Закарпатті наявні археологічні пам'ятки, які зазнали впливу різних культурних світів: балканського, західного і східного. На цю особливість не раз звертали увагу дослідники. І все ж, в основі розвитку місцевих суспільств лежав своєрідний природно-географічний фактор, що виражався в матеріальній і духовній культурі.

Помірний клімат, багатство флори і фауни, родючі долини карпатських річок, Потиська рівнина приваблювали на свої простори різні за інтересами людські колективи. До того ж, закарпатські землі, віддалені від основних культурних осередків і воєнних дій, забезпечували мирне життя як землеробу, так і скотарю, реміснику і торговцю. Тому не дивно, що оселі в гірській і передгірській місцевостях на тривалий час акумулювали відгомони зниклих культур і цивілізацій.

Археологічній науці Закарпаття пощастило, що біля її колиски в середині XIX ст. опинився здібний, самовідданий і високоосвічений культурний діяч Тивадар Легоцький, колишній адвокат маєтків графів Шенборнів на території Бережського комітату. Розпочавши з простого колекціонування старожитностей, Т. Легоцький незабаром перейшов межі пасивного їх збирання. Починаючи з 1869 р., коли в Будапешті почав виходити «Археологічний вісник»¹, Т. Легоцький стає його активним дискусувачем. Своїми статтями і нотатками («Про клянчанівські кургани», «Гуннське поховання в Сваляві», «Про давнє поселення в Берегові», «Знахідки Ужанського комітату», «Про станівські та арданівські бронзові мечі», «Знахідки Бережського і Ужанського комітатів доби бронзи», «Про пам'ятки залізного віку в околиці Мукачова»² та десятками інших) він знайомив громадськість Угорщини з закарпатськими старожитностями.

У 1892 р. Т. Легоцький видає перший том своєї книжки «Матеріали до археології нашої Батьківщини, особливо стосовно Бережського комітату та околиці»³. Том був присвячений в основному знахідкам доби бронзи на Закарпатті.

У 1912 р. виходить другий том «Матеріалів до археології нашої Батьківщини...»⁴. Основну увагу автор приділяє знахідкам залізного віку та опису відомого кельтського металургічного центру Галиш і Ловачка поблизу Мукачова. У книзі Т. Легоцький вперше згадує пам'ятки першої половини I тис. (Свалява, Арданове, Смологівця) і висловлює на той час сміливу думку про те, що слов'яни на Закарпатті з'явилися набагато раніше угрів-мадяр. Для підтвердження своїх думок він публікує результати розкопок, проведених на курганих могильниках у Краловському Холмці (нині Східна Словаччина) та Зняцеві Мукачівського району Т. Легоцький правильно визначає їх давньослов'янську належність і датує VII—IX ст.⁵

Слід наголосити, що археологічна колекція Т. Легоцького наприкінці XIX — на початку XX ст. в Австро-Угорщині, до якої в той час входило Закарпаття, була однією з найбільших і жодна солідна праця з археології не виходила без посилання на її матеріали.

У ті ж часи, збиранням і описом археологічних пам'яток Угочанського комітату займався вчитель з м. Севлюша (нині м. Виноградів) Й. Міхалік. Його перу належить кілька статей, серед яких: «Старожитності Угочанського комітату», «Про бронзовий меч з Марамоша» та ін.⁶

Підвалини, закладені Т. Легоцьким у період входження Закарпаття до складу буржуазної Чехословаччини (1919—1939 рр.), сприяли розвитку археологічної науки в краї. Чехословацький уряд сплатив відповідну компенсацію рідним Т. Легоцького (помер 1916 р.) за археологічну колекцію, яку вони намагалися вивезти до Угорщини. На її базі 1929 р. був відкритий Мукачівський Земський музей імені дослідника.

Ще до заснування музею відбулися дві події, які варто згадати. У 1922 р. чеський історик Ф. Лессек написав популярну книжку, яку було перекладено на українську мову — «Правік Подкарпатської Русі»⁷. Хоч вона була написана на низькому науковому рівні, її цінність полягала в тому, що нею користувалась широка громадськість, і в першу чергу вчителі, які отримали посібник з давньої історії Закарпаття. Друга подія — вихід чеською мовою книжки Я. Пастернака «Руські Карпати в археології»⁸. У ній автор на підставі тогочасного розвитку археологічної

науки охарактеризував пам'ятки археології району Українських Карпат. Що стосується Закарпаття, то Я. Пастернак розглянув в основному пам'ятки бронзового віку, як найбільш досліджені на той час.

Заснування Мукачівського музею, створення музейних товариств на Закарпатті набагато поживило роботу по вивченню давньої історії краю. Колишній директор Мукачівського музею Й. Янкович, гідний продовжувач справи Т. Легоцького, зумів вивчення археологічних пам'яток краю поставити на наукову основу. Завдяки співпраці з чеськими археологами — академіками Я. Бемом і Я. Ейссером було систематизовано археологічну колекцію музею та визначено хронологію, культурну належність її численних речових знахідок. При безпосередній участі Я. Бема в 1931—1933 рр. було проведено розкопки курганів в с. Куштановиці Мукачівського р-ну, що дало змогу науково обґрунтувати існування на Закарпатті в ранньому залізному віці (VI—IV ст. до н. е.) куштановицької культури⁸. Я. Бем здійснив також розкопки неолітичного поселення на Малій Горі в Мукачеві та енеолітичного поселення біля с. Дідове (урочище Гомпольог) Берегівського району, до речі, перших поселень, на яких велись розкопки⁹.

В 30-х роках Й. Янкович розпочав дослідження давньослов'янського курганного могильника VII—IX ст. в урочищі Коауптово поблизу с. Червенева і могильника пізньобронзової доби в околиці с. Чомонін Мукачівського р-ну¹⁰. Підсумком його роботи були статті та популярна книжка (чеською і українською мовами) під назвою «Подкарпатська Русь в передісторії»¹¹. Спираючись на археологічну колекцію музею, автор у доступній формі знайомив читача з старожитностями краю. У ній вперше давня історія краю отримала науково-історичну періодизацію. Відомі на той час археологічні пам'ятки були віднесені до кам'яного, мідно-бронзового, залізного віків (гальштат-латен), пам'яток першої і другої половини I тис. н. е. Книга була ілюстрована малюнками та фотографіями, викликавши великий інтерес до давньої історії краю.

Академік Ян Ейссер у своїй монументальній праці «Словаччина в правіку», що вийшла в 1933 р. багато уваги приділив археологічним пам'яткам Закарпаття. Ці пам'ятки якоюсь мірою, слугували джерелами для створення ним історичної концепції Північно-Східної частини Карпатського басейну. Окремі ж знахідки бронзового, залізного віків та давньослов'янського часу в книзі Я. Ейснера отримали вперше наукову інтерпретацію¹².

У ці ж роки в галузі археологічної науки в м. Мукачеві успішно працювали аматори-археологи брати Елемир і Єне Затлукали. Вони за власні кошти проводили розкопки пам'яток неоліту, доби бронзи і раннього заліза, першої половини I тис. н. е. Що стосується слов'янських пам'яток Закарпаття, то вони відстоювали думку, що слов'яни в Карпатському басейні з'явилися набагато раніше угрів-мадьяр. Підсумком багаторічної пошукової роботи в краї була їхня праця «Матеріали до передісторії Подкарпатської Русі», що вийшла в 1937 р. угорською мовою¹³.

З возз'єднанням Закарпатської України з Радянською (у червні 1945 р.) настав новий період у дослідженні стародавньої історії краю, у якому можна виділити два етапи. На першому етапі (1945—1960 рр.) розкопки археологічних пам'яток краю провадили колишній заступник директора Закарпатського краєзнавчого музею К. В. Бернякович та доцент УжДУ Ф. М. Потушняк. Дослідники основну увагу зосередили на вивченні давньослов'янських і давньоруських поселень. Наслідки розкопок в Ужгороді на Радванці, у Галагові, в сс. Червеневі, Оріховиці, Глибокому, Галочі схвально були оцінені славістами-археологами¹⁴.

К. В. Бернякович і Ф. М. Потушняк у ці роки працювали не тільки в галузі слов'янської, але й первісної археології. К. В. Бернякович став автором монографії «Скарби доби бронзи правого берега Верхньої Тиси», (Закарпатська область УРСР)¹⁵, Ф. М. Потушняк — «Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті»¹⁶. Обидва монографічні дослідження не втратили свого науково-пізнавального значення і в наш час.

У 1948 р. на Закарпаття прибула перша експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом М. Ю. Смішка. Вона досліджувала курганний могильник ранньозалізного віку в с. Білки Іршавського р-ну¹⁷ та курганний могильник першої половини I тис. н. е. поблизу с. Іза Хустського р-ну¹⁸. Особливо вагомими виявилися наслідки дослідження могильника в Ізі, які дозволили М. Ю. Смішку обґрунтувати думку про існування в районі Українських Карпат культури карпатських курганів. Дослідник вважав, що її носіями були безпосередні предки літописних білих хорватів¹⁹.

Другий етап, що розпочався після 1960 р. характеризується систематичними розкопками різних за хронологією і культурною належністю пам'яток краю. Усвідомивши значення закарпатських старожитностей у вивченні загальних проблем стародавньої історії Центральної і Східної Європи, наукові установи Києва, Львова, Москви, Ленінграда та інших міст СРСР відправляють на Закарпаття свої археологічні експедиції. Наприкінці 60-х років експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В. І. Бідзілі розпочала вивчення латенських пам'яток Закарпаття. Результатом її роботи була монографія «Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери»²⁰. Більше десяти років в області працює палеолітична експедиція Археологічного музею Інституту археології НАНУ під керівництвом В. М. Гладиліна. Експедиція відкриває і частково досліджує понад 70 палеолітичних місць знаходжень. Еталонною для вивчення ашельської, мустьєрської і пізньопалеолітичних епох Центральної Європи і суміжних територій виявилась стоянка в смт Короліві Виноградівського р-ну, яка систематично досліджується з 1974 р.²¹ Пам'ятки палеоліту, мезоліту, енеоліту краю досліджували також експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (керівники О. П. Черниш, Л. Г. Мацкевой, М. А. Пелецишин)²². Експедиція Державного Ермітажу під керівництвом Г. І. Смирнкової розкопувала кургани ранньозалізного віку поблизу с. Чорний Потік та городище в околиці с. Арданове Іршавського р-ну²³. С. В. Титов, що очолює експедицію ІА АН СРСР, досліджував пам'ятки неоліту і енеоліту Закарпаття²⁴.

Все ж найбільші за масштабами польові дослідження пам'яток археології Закарпаття в 70—80-х роках здійснювали експедиції УжДУ (керівники Е. А. Балагурі, В. Г. Котигорашко) та Закарпатська новобудовна експедиція Інституту археології НАН України (у складі С. І. Пеняка,

І. І. Поповича, М. Ф. Потушняка). У краї розпочалося будівництво господарсько-промислових об'єктів небажених масштабів. Закарпатська новобудівна експедиція, разом з експедицією УЖДУ, включилася в дослідження археологічних пам'яток у зонах меліоративних робіт, будівництва Транскарпатської шосейної дороги, спорудження газопроводів Оренбург — Західний кордон СРСР, Уренгой — Ужгород, Прогрес та ін.

Здобуття нових археологічних джерел сприяло накресленню основних етапів стародавньої історії Закарпаття від кам'яного віку до розвинутого середньовіччя. Уперше в краї широкими площами провадилися розкопки пам'яток неоліту, доби міді й бронзи, раннього заліза, першої і другої половини I тисячоліття н. е. Відкриття тут пам'яток празької культури (V—VII ст.) виришило дискусійне питання про час заселення Верхнього Потисся слов'янами.

Висвітлюючи наслідки польових досліджень, закарпатська група археологів (Е. Балагурі, В. Котигорошко, С. Пеняк, І. Попович, М. Потушняк) опублікувала в науковій літературі понад 70 статей і повідомлень, брала участь у написанні колективних²⁵ та індивідуальних монографій²⁶, популярної літератури²⁷. Результати археологічного дослідження краю привернули увагу не тільки вітчизняних, але й зарубіжних археологів, у першу чергу, країн Карпатського басейну — Чехії, Словачії, Угорщини, Румунії та ін.

Без сумніву, подальша успішна розробка стародавньої історії Закарпаття, пов'язана з накопиченням нових джерел, — одне з актуальних завдань історико-археологічних досліджень прийдешніх років.

Примітки

¹ *Archeologiai Ertesito*. Pest.— 1868.— I köt. A magyar Tudományos Akademia Archeologia Bizottságának közleménye.

² *Lehozcky Tivadar*. Archeologiai levelek. A klacsanói halmekről.— *Archeologia Ertesítő*, I köt.— 1869.— С. 80, 81; A szolyvai hun-sír.— А. Е IV köt.— 1870.— С. 201, 206; *Oskori telepről Beregszazon*.— А.Е., XI köt.— 1891.— С. 250—253; *Ungmegyei leletek*.— А.Е., XII köt., 1882.— С. 245—252; *Sztanfalyai es ardanhazai bronzkardokrol*.— А.Е., VIII köt., 1888.— С. 428—433; *Bereg-es ungmegyei leletek bronzkorbol*.— А.Е., XXX köt., 1910, С. 255—262; *Vaskori emlékekrol Munkacs környeken*.— А.Е., XXVIII köt, 1908, С. 250, 251.

³ *Lehozcky Tivadar*. Adatok hazánk archeologiajához különös tekintettel Beregmegyere es környekere.— Munkacs, I köt. 1892.

⁴ *Lehozcky Tivadar*. Adatok... Munkacs, II köt. 1912.

⁵ *Ibid.*— S. 81.

⁶ *Mihalik Jozef*. Öskari emlék Uhocsa varmegyeben.— А.Е. XI köt., 1891, С. 410—418; Egy maramorosi bronz kard.— А.Е., XII köt. 1892.— С. 94.

⁷ *Лесек Ф.* Правік Подкарпатської Русі.— Ужгород, 1922.— 42 с.

⁸ *Pasternak J.* Ruske Karpaty v archeologii.00 Praha, 1928.— 145 с.; *Bohm J., Jankovich J.* Skythove na Podkarpatske Rusi. Mohylove pohrebište v Kuštanivicich.— *Carpathica*, Praha, 1936.— С. 1.— с. 3—47.

⁹ *Bohm J.* Xidisko z doby neolitické a bronzové u Dedova, Neolutuck sídlište na Male Hore // *Archiv Archeolog. Ústavu.*, 1933.— С. 822.

¹⁰ *Jankovich J.* Lehoczky muzeum regeszeti asatai a cseh megsza llas alatt.— *Hajnal*, 2, Ungvar. 3/4, С. 290—303.

¹¹ *Jankovich J.* Podkarpatska Rus v prehistorii.— *Mukacevo*, 1931.— 56 с.

¹² *Eisner J.* Slovenslo b praveku.— *Bratislava*. 1933.— 378 с.

¹³ *Zatlukal J.* es E. Adatok Podkarpatska Rus praehistoriajához.— *Mukacevo*, 1937.— 189 с.

¹⁴ *Бернякович К. В.* Исследование древнеславянского поселения VII—IX вв. в Ужгороде // *КСИА АН УССР*.— 1954.— 3.— С. 39—46; *Бернякович К. В.* Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // *SA*.— 1957.— 6.— № 2.— С. 435—455; *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки в Ужгороді // *Наук. зап. УЖДУ*.— 1954.— 9.— С. 399—414.

¹⁵ *Bernjakovic K.* Bronzewzeitliche Hortfunde fon rechten Ufergebiet des Oberen Theis (Karpate Ukraine USSR) // *SA*.— 1960.— 8.— С. 2 С. 1—109.

¹⁶ *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.— Ужгород, 1958.— 143.

¹⁷ *Смішко М. Ю.* Курганний могильник ранньозалізного віку в с. Білки // *АП УРСР*.— 1955.— 6.— С. 18—30.

¹⁸ *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери.— К., 1960.— 187 с.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Бідзіля В. І.* Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери.— К., 1971.— 161 с.

²¹ *Гладилин В. Н.* Итоги пятилетних исследований Закарпатской палеолитической экспедиции // Новейшие открытия советских археологов. Тез докл. конф.— К., 1975.— Ч. 1.— С. 14—16; *Гладилин В. Н.* Королево — опорный пункт раннего палеолита в Закарпатье // Археологические исследования на Украине в 1976—1977 г.— Ужгород, 1978.— С. 15, 16.

²² *Черныш А. П., Демидюк А. С.* Новые данные о палеолите Закарпаття // Бюллетень Комиссии по изучению Четвертичного периода Европы.— М., 1972.— Вып. 38.— С. 45—47; *Мацкевой Л. Г.* Мезолит Прикарпаття, Западного Подолья и Закарпаття (Каменный век).— Киев, 1987.— С. 75—89; *Пелешич М. А.* Енеолітичне поселення поблизу м. Берегова на Закарпатті // Археологія.— 1979.— 29.— С. 83—95.

²³ *Смирнова Г. И.* Куштановицкіе кургани в Закарпатье у села Черный Поток // АСГЭ.— Вып. 20.— С. 39—54;

Смирнова Г. И. Гальштатские городища Закарпаття // SA.— 1966.— 14.— С. 397—400.

²⁴ *Титов С. В.* Раскопки на Кремневом холме и Болотном городище // АО 1974 года.— М., С. 363.

²⁵ *Балагури Э. А.* Работы Закарпатской экспедиции // АО 1972.— М., 1973.— С. 255, 256; *Балагури Э. А., Котигорошко В. Г.* Работы Закарпатской экспедиции // АО 1973.— М., 1974.— С. 242, 243; *Балагури Э. А., Котигорошко В. Г.* Работы Закарпатской экспедиции // АО 1974.— М., 1975.— С. 256, 257; *Котигорошко В. Г.* Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня // АО 1980.— М., 1981, С. 265; *Котигорошко В. Г.* Работы экспедиции Ужгородского госуниверситета // АО 1985.— М., 1987.— С. 350, 351; *Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф.* Исследование в Ужгородском районе // АО 1974.— М., 1975.— С. 336, 337; *Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф.* Работы Закарпатской новостроечной экспедиции // АО 1975.— М., 1976.— С. 376; *Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф.* Раскопки в зонах новостроек Закарпаття // АО 1976.— М., 1977.— С. 352, 353; *Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф.* Охранные раскопки в Закарпатье // АО 1982.— М., 1984.— С. 314, 315; *Пеняк С. И., Попович И. И., Потушняк М. Ф.* Работы Закарпатской экспедиции // АО 1985.— М., 1987.— С. 390, 391.

²⁶ *Балагури Э. А.* Культура Фелшевсеч // Археология Венгрии.— М., 1986.— С. 83—93; *Балагури Э. А.* Культура Ниршег-Затин; Восточнословацкіе кургани; Культура Отомань; Культура Станово; Культура Ноа // Археология Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 1; *Потушняк М. Ф.* Неолит Закарпаття: культура Криш и расписной керамики; Полгарская и баденские культуры Закарпаття // Археология Украинской ССР.— Киев, 1985.— Т. 1; *Попович И. И.* Куштановицкая культура // Археология Украинской ССР.— Киев, 1986.— Т. 2.

²⁷ *Пеняк С. И.* Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI—XIII ст.— Київ, 1980.— 180 с.

²⁸ *Балагури Е. А., Пеняк С. І.* Закарпаття — земля слов'янська.— Ужгород, 1976.— 155 с.;

Балагури Е. А., Бідзіля В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород, 1978.— 123 с.

Одержано 10.01.90